

על סמלי האלים בשמאל (זינג'ירלי), בקאתאגו ובחצור

מ א ת

י ג א ל י ד י נ

בראשית דברינו גדון במצבות מספר מזינג'ירלי, שהקימו מלכי שמאל על גבי אורתוסטאטים, שמגולפות בהם כתובות הקדשה וזכרון פיניקיות וארמיות, ומעליהן — כמה מסמלי האלים הנוכרים בכתובות עצמן. מצבות אלה ידועות יפה מאז נתגלו בחפירות שנערכו במקום החל בשנת 1888¹. במחקרים מספר גדוה בפרוטרוט הזיקה שבין סמלי האלים לבין שמות האלים הנוכרים בכתובות שמתחתם, במגמה לזהות את הסמלים ולעמוד על אופיים של אלים אלה על-סמך סמליהם².

למרות המאמצים הרבים שהשקיעו החוקרים לא עלה בידם, כמדומני, למצוא לבעיה פתרון מניח את הדעת. סיבת הדבר נעוצה, כך נראה לנו, בעובדה, שחוקרים אחדים ניסו להסיק על אופיים של האלים מתוך ש מ ם , והזניחו במידת-מה את מחקר הסמלים עצמם³; ואילו אחרים הקדישו תשומת-לב מיוחדת למשמעות הסמלים, אך טעו בהבנת שמות האלים⁴. יתר-על-כן,

1. F. von Luschan et al., Ausgrabungen in Sendschirli (= Sendschirli), *Königliche Museen zu Berlin — Mitteilungen aus den orientalischen Sammlungen*, Berlin, I, 1893; II, 1898; III, 1902; IV, 1911; V, 1913
H. Donner, Ein Orthostatenfragment des Königs : פרסם דונר אסטילה נוספת Barrakab von Sam'al, *Mitteilungen des Institut für Orientforschung*, III, 1955, pp. 73 ff. (להלן: "דונר").

2. ספרות מלאה בעניין זה אפשר למצוא בקובץ: H. Donner & W. Röllig, *Kanaanäische und aramäische Inschriften*, Wiesbaden ("דונר ורוליג"), I, 1962; II-III, 1964, Nos. 24-25, 214-221 הם בהתאם למספרים היסודיים שנתנו העורכים.

3. למשל: B. Landsberger, Sam'al, *Veröffentlichungen der türkischen his-torischen Gesellschaft*, VII, 1948 (להלן: "לאנדסברגר").

4. וראה את מחקרו היסודי של בארנט: R. D. Barnett, *The Gods of Zinjirli*, *Compte rendu de l'onzième rencontre assyriologique internationale*, Leiden, 1964, pp. 59 ff. (להלן: "בארנט").

בגלל חוסר-התאמה בין מספר הסמלים שעל גבי המצבות לבין מספר שמות האלים הנזכרים בכתובות הגיעו חלק מן החוקרים למבוי סתום.⁵ במחקרנו זה ננסה תחילה לבדוק מחדש את החומר האפיקוראפי ואת הנושא האיקונוגראפי, ולאחר-מכן להוכיח, כי הסיבה לחוסר-ההתאמה שבין מספר הסמלים למספר שמות האלים נעוצה בעובדה, כי לעתים מציינים כמה סמלים אל אחד בלבד. תוך נסיונו זה אף ננסה להיעזר בממצאים מאתרים אחרים שבהם מלווים סמלים אלה, או חלקם, בכתובת המזכירה במפורש את שם האלוהות. בירור זה יביאנו, בשל נימוקים שעוד יוסברו בהמשך הדברים, לבדיקת המצבות הפוניות של קארתאגו וסביבתה ולבחינת סמלי האלים שבמקדש-המצבות בחצור.

זינג'ירלי — שמאל

האורתוסטאט של כלמו⁶

מצבה זו תשמש נושא ראשון בדיונונו לא רק משום שהיא הקדומה ביותר (המחצית השנייה של המאה ה-1) בין המצבות מזינג'ירלי שבהן צוינו גם שמות האלים וגם סמליהם, אלא בעיקר משום שהיא היחידה שמפורטים בה אך ורק שמות האלים של שושלות מלכי שמאל, ואין בה זכר לשמותיהם של אלים הנמנים עם הפאנתיאון של עממי הסביבה. הקטע החשוב ביותר לעניינו הוא בסופה של כתובת פיניקית זו:

שורה 15 : ומישחת.הספר.זישחת.ראש.בעל.צמד.אש.לגבר.

שורה 16 : וישחת.ראש.בעל.חמן.אש.לבמה.ורכבאל.בעל.בת.

שלושת האלים הנזכרים כאן, שאף אחד מהם אינו מופיע בכתובות הארצות השכנות בנות אותה התקופה, מובאים לפי הסדר הכרונולוגי של מלכי שמאל:

בעל-צמד = של גבר (מייסד השושלת)

בעל-חמן = של במה

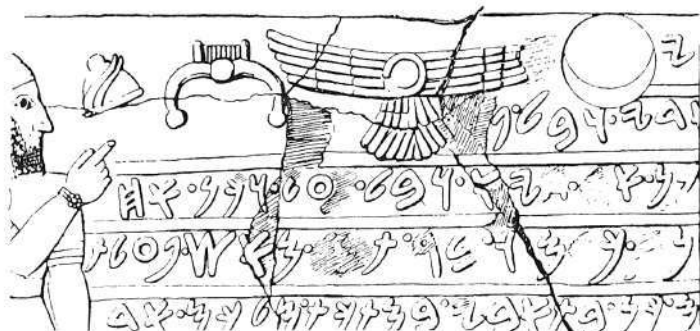
רכבאל = של הבית, היינו, של כלמו וביתו.

5. וראה במיוחד : בארנט, עמ' 65.

6. וראה : דוגר ורוליג, מס' 24.

על סמלי האלים בשמאל (זינג'ירלי), בקארתאגו ובחצור

סדר כרונולוגי זה של מלכי שמאל נזכר בראשית הכתובות: "מלך גבר על יאדי ובל פ[על] כן במה ובל פעל". מן הראוי לזכור עובדה זו כבר עתה, שכן ניתן להסיק ממנה, כי הזכרת האלים בסוף הכתובת אינה לפי סדר חשיבותם, אלא בהתאם לתקופת מלכותם של מלכי שמאל — מלך-מלך והאל המיוחד לו. מובן, כי סדר זה אינו זהה בהכרח לסדר סמלי האלים שבראש המצבה. אף אפשר להניח, כי מציב המצבה הועיד כאן מקום מרכזי לאלו המיוחד. ארבעה הם הסמלים המגולפים בראש המצבה (וראה ציור 1). סדר הסמלים הוא משמאל לימין, אף-על-פי שהכתובת כתובה מימין לשמאל. דבר זה עולה לא רק מן העובדה שדמות המלך פונה לימין, אלא גם מן העובדה שהסמל הראשון פונה אף הוא ימינה.

ציור 1

חלקו העליון של האורתוסטאט של כלמו

הסמל הראשון: קובע מחודד בעל שתי קרניים.

הסמל השני: חפץ דמוי-קשת, שקצותיו מופנים כלפי מטה ומסתיימים בעיגול — עיגול מזה ועיגול מזה. במרכז החפץ עיגול נוסף, ומעליו מעין בריח מחורץ או מקושר.

הסמל השלישי: גלגל-השמש המכונף.

הסמל הרביעי: סהר עם גלגל הלבנה המלאה (וראה להלן).

בטרם ננסה לנתח את משמעות הסמלים ולעמוד על זיקתם לשמות האלים הנזכרים בכתובת, מן הראוי להקדיש דיון מיוחד למשמעותו של הסמל השני, משום שזהו הסמל היחיד שמשמעותו האיכונוגרפית אינה ברורה לכאורה.

לאנדסברגר⁷ הציע לראות בו את סמל אל-הירח החיתי — לוי (היינו, מעין סהר שקצותיו מופנים כלפי מטה), אף-על-פי שלא התעלם מן הקושי שבדבר, שכן הירח מופיע בבירור בסמל הרביעי.

אולם היה זה, כמדומני, אדוארד מאייר⁸ שפירש לראשונה את משמעותו: עול של מרכבה. פירוש זה נתקבל גם על דעתו של דונר⁹, שאף הוכיח, כי למעשה אין כל דמיון בין הסמל שלפנינו לבין הסמל החיתי — לוי, שבו קצות הסהר, המופנים כלפי מטה, אינם מעוגלים כמו בסמל מזינגירלי, כִּי־אם מחודדים. פירושו של מאייר נתקבל גם על דעתו של גאלינג¹⁰. אולם יש לזקוף לזכותו של בארנט לא רק את ההצעה לזהות את הסמל הנדון עם עול של מרכבה, אלא אף את ההוכחה לכך, על-סמך מקבילות רבות¹¹.

משהו בהתרה משמעות הסמלים — לפחות משמעותם החיצונית — אפשר להתקדם צעד אחד קדימה ולנסות לזהותם עם האלים הנזכרים בכתובת. בשלב זה ננקוט בשיטה אינדוקטיבית, ככל האפשר, וניזקק למשמעותם של שמות האלים רק במידת הצורך. יתר-על-כן, ננסה לעמוד על זיהוי הסמלים שבמצבה זו בלבד, ללא זיקה למצבות אחרות. אולם קודם-כול מן הראוי לסקור בקצרה את הצעותיו של בארנט¹², כדי להראות, שהפתרונות שהוצעו הוליכו למבוי סתום משום שהיו מבוססות בעיקר על בירור מוקדם של משמעות אופיים של האלים, וכן על ההנחה, שכל סמל מייצג אל הנזכר בכתובת. וזאת הצעתו של בארנט:

הסמל הראשון — הקובע = הדד (אינו נזכר בכתובת).

הסמל השני — העול = בעל-צמד.

7. לאנדסברגר, עמ' 45.

8. E. Meyer, *Geschichte des Agyptentums*, II², Stuttgart 1931, pp. 428 ff.

9. דונר, עמ' 79.

10. K. Gallig, *Erwägungen zum Stelenheiligtum von Hazor*, ZDPV, 10

LXXV, 1959, p. 6

11. בארנט, עמ' 69 ואילך; ציורים 5—7. אף-על-פי שזיהה נכונה את הסמל, טעה

בארנט, לדעתנו, בזיהוי הסמל עם בעל-צמד, וזאת משום שפירש את התיבה

"צמד" במשמעות chariot yoke, היינו, עול; ועוד נדון בכך בהמשך דברינו.

12. בשלב זה נזכיר את הצעותיו של בארנט בלבד, שכן מחקרנו הוא האחרון

שהוקדש לנושא הנדון, והוא אף מפורט מכל קודמיו. את דעותיהם של לאנדסברגר

ודונר נזכיר כאשר נדון במצבות האחרות ובמשמעות שמות האלים.

על סמלי האלים בשמאל (וינג'ירלי), בקארטאגו ובחצור

הסמל השלישי — הגלגל המכונף = בעל־חמן (שמש).

הסמל הרביעי — הסהר = אל־הירח (בעל־חרן ; אינו נזכר בכתובת).

מסתבר אפוא, כי בארנט זיהה את הסמלים עם אלים שאינם נזכרים בכתובת. יתר־על־כן, לפי שיטה זו לא הוקדש לרכבאל (שהוא אל הבית) סמל כלשהו ; בוסף על קשיים אלה יש קושי חיצוני, שבארנט עמד עליו בעצמו : "(there are only three names — Ba'al-Semed, Ba'al Hamman, Rakib-el — but there are four symbols" [ההדגשה במקור] ¹³

הבה ננסה עתה לזהות את הסמלים בדרך אחרת, ובראש וראשונה — את סמלו של רכבאל. רכבאל הוא האל של כלמו ושושלתו, ואפשר אפוא להניח, כי יוחד לו מקום חשוב בין הסמלים. יתר־על־כן, רכבאל הוא האל היחיד הנזכר בכל הכתובות מזינג'ירלי, וקרוב לוודאי, שסמלו מופיע בכל המצבות. ולבסוף, לא יקשה לקבוע את אופיו על־סמך שמו. אמנם נחלקו החוקרים בעניין קריאת השם — רֶכְבָּאל או רֶכְבָּאל וכיו"ב ¹⁴ — אך היום מסכימים רובם, שמשמעותו היא הֶרֶבֶב של אל ¹⁵, ולא הֶרְכֵב של אל או רֶכְבֵּאל, היינו, החיה הנושאת את אל ¹⁶.

מן האמור לעיל מתבקשת ההנחה, שסמלו של רכבאל יתפוש את המקום המרכזי בשורת הסמלים, ואין כמעט עוד ספק, שיש לייחס את העול (הסימן השני) לאל זה, הן משום הויקה שבינו לבין אופי האל והן משום מקומו בשורת הסמלים ¹⁷. עם זאת נתקלים אנו מיד בעובדה, שהסמל המרכזי, זה הצמוד לעול, הוא דווקא הגלגל המכונף, שבארנט זיהה אותו עם בעל־חמן (שמש). אולם אין להעלות על הדעת, כי בכתובת זו יתפוש דווקא בעל־חמן מקום מרכזי, ולכן דומה, שיש לייחס את הסמל הזה לאלוהות אֵל. שהרי לא

13. בארנט, עמ' 65—66.

14. את הסימוכין לקריאה Rakkab-El ראה : לאנדסברגר, עמ' 45 ואילך ; דונר ורוליג, ההערות לכתובת ; כן עיין : בארנט, עמ' 65. קריאות אלה מבוססות גם על כתובת אשורית — [d]Bé-li-ra-kab-bi⁵a — וגם על חותם חיתי — Bar-r(a)-ki-ba(sa) Charioteer or rider of El ; (לאנדסברגר) ¹⁵

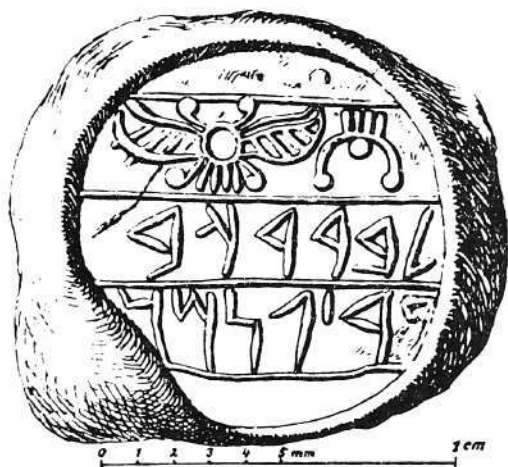
(בארנט) ; ועוד.

16. דעה זו הביע לאחרונה ל. י. רחמני ; וראה : L. Y. Rahmani, Two Syrian Seals, *IEJ*, XIV, 1964, p. 183

17. וכך כבר הגיחו לאנדסברגר (אף־על־פי שסבר, שהסמל הוא של אל־הירח, ורכבאל הוא אפוא אל־הירח), דונר ועוד.

זו בלבד שבפאנתיאון המיסופוטאמי, הכנעני והחיתי הוא מסמל תמיד את האל העליון¹⁸, אלא הוא מופיע אף כסמלו של אֵל במצבה המפורסמת מאוגרית¹⁹. מאזור שהמרכיב השני של רכבאל הוא "אל", אני מציע לראות בשני הסמלים יחדיו את סמלו של רכבאל: רכב (העול) + אל (הגלגל המכונף).

להצעה זו אפשר למצוא משום אישור בתעודה אחרת מזינג'ירלי, הלוא היא טביעת־החותם של המלך בר־רכב בר פנמו (וראה ציור 2)²⁰. אין ספק, כי האל העיקרי של בר־רכב היה רכבאל. דבר זה עולה לא רק משמו של המלך עצמו, בר־רכב(אל), אלא גם ממצבה של בר־רכב עצמו (אשר בסמליה עוד

ציור 2

טביעת־חותם של המלך בר־רכב בר פנמו

גדון), שבה הוא כותב: "הושבני מראי רכבאל ומראי תגלתפליסר על כרסא אבי". חזקה אפוא, שעל חותמו יגולפו סמליו של רכבאל. והנה, מעל לכתובת

18. על סמל זה בכללו ראה: E. Douglas van Buren, *Symbols of the Gods*, *Analecta Orientalia*, XXIII, 1945, pp. 94 ff.

19. וראה: *ANET*, No. 493

20. וראה: Sendschirli, V, Pl. 38 : 6

"לבר רכב בר פנמו" מגולפים שני הסמלים, הגלגל המכונף והעול (וראה ציור 2). ועוד גרון בסמליו של רכבאל בשעה שגדון במצבות האחרות. נשוב עתה אל מצבת כלמו, כדי לנסות לזהות את שני הסמלים האחרים (הסמל הראשון משמאל, הוא הקובע, והסמל הרביעי, הוא הסהר) עם שני האלים הנתורים הנזכרים בכתובת, היינו, בעל־חמן ובעל־צמד. גם עתה, בטרם ננסה לעמוד על אופי האלים מתוך המשמעות של שמם, ננסה לזהות את הסמלים בדרך השוואתית־מורפולוגית. דבר זה יקל עלינו, כמדומני, הסקת מסקנה ברורה יותר, בלי להסתבך בשלב זה בבעיה הקשה של משמעות השמות.

כפי שכבר צוין, מכיוון שפירש בארנט — לדעתנו בטעות — את התיבה "צמד" במשמעות עול, הגיע למסקנה המוטעית, שיש לזהות את בעל־צמד עם העול. לאנדסברגר²¹ אמנם פירש את השם בדרך מתקבלת על הדעת יותר (אף־כי גם היא אינה נכונה לדעתנו; וראה להלן), היינו, צמד בהמות המרכבה (Zweigespann), אך גם הוא נאלץ לראות בבעל־צמד מעין כפיל של רכבאל²². אגב נסיונו לחפש מקבילות לשמותיהם של אלים אלה ולסמליהם בתעודות אחרות — בין בזינגירלי ובין באתרים אחרים — עלינו לציין, כי בעל־צמד אינו נזכר בשום תעודה אחרת, מה שאין־כן בעל־חמן. אם נצליח אפוא לזהות את סמלו של בעל־חמן, נמילא זיהינו את הסמל הנתור כסמלו של בעל־צמד, גם אם לא יעלה בידנו לעמוד על משמעותו המדויקת של שמו.

ב ע ל ח מ נ

התעודות הקדומות ביותר שנמצאו מחוץ לזינגירלי ושבהן נזכר בעל־חמן הן מתחום התרבות הפיניקית־פונית — מצפון־אפריקה ומן האיים הסמוכים. בעל־חמן הוא האל הזכר היחיד כמעט הנזכר בתעודות אלה. בכתובות הקדומות ביותר מן המאה ה' לפנה"ס, שנתגלו במאלטה²³, הוא מופיע כאל יחיד: "נדב מלכבעל אש שם נחם לבעלחמן אדן כי שמע קל דבריי". במרוצת־הזמן, מן המאה ה' לפנה"ס ואילך, הוא נזכר לעתים לבדו — "לאדן לבעל־חמן" — לעתים יחד עם בת־זוגו "תנת פנבעל", שעל־פירוב נזכרת בתקופה

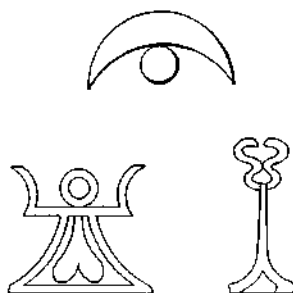
21. לאנדסברגר, עמ' 46.

22. Dablette zum Be'li-rakkabi (= Gott des Streitwagens = Rakkab-El).

שם, הערה 116.

23. דונר ורוליג, מס' 61; וראה ספרות נוספת: שם, ב, עמ' 77.

זו לפי נוסח הכתובת ²⁴. כמה חוקרים ²⁵ אמנם הסיקו, כי מקורו של בעל-חמן הפוני הוא בעל-חמן הנוכר בכתובת משמאל, אך למרבה הפליאה לא גיסו להשוות את הסמל שבמצבות הפוניות עם מערכת הסמלים בשמאל. אחת הסיבות לכך נעוצה אולי בעובדה, שעל גבי המצבות הפוניות מופיעים על-פירוב שלושה סמלים (וראה ציור 3), והוקרי מצבות אלה לא ידעו איזה מהם מסמל את בעל-חמן ואיזה את תנת. אולם אין ספק, כמדומני (ועוד נשוב לכך בהמשך הדיון), שסמלה של תנת הוא הסמל המכונה "סמל תנת", כלומר, הדמות עם הידיים הפרושות כלפי מעלה, ואולי אף ה"קאדוקיאוס".

ציור 3

שלושת סמלי האלים במצבות הפוניות

מכאן עולה, כי הסמל השלישי — היינו, הסהר עם הגלגל, המופיע על-פירוב בראש המצבה — הוא סמלו של בעל-חמן. קצותיו של הסהר פונים על-פירוב כלפי מטה, אולם לדבר זה אין חשיבות עקרונית, כפי שמעידות, למשל, שתי האדיקולות מליליבא ²⁶: באחת מהן פונה הסהר כלפי מעלה, ואילו בשנייה הוא פונה כלפי מטה (וראה לוח א, 2).

מן האמור לעיל ניתן להסיק, כי הסמל הרביעי במצבה מזינגירלי — היינו, הסהר עם הגלגל — הוא סמלו של בעל-חמן. יהיה זה דבר מקרי ביותר אם

²⁴ על בעיית בעל-חמן ותנת ועל מכלול סמליהם עוד נדון במפורט בהמשך הדברים.

²⁵ ראה: דזנר ורוליג, שם.

²⁶ ראה, למשל: ו. טוסה, השאלת הפיניקית-פוניית בסיציליה, מערבו של גליל וחוף הגליל, ירושלים תשכ"ה, עמ' 30 ואילך; לוח כב; וראה ספרות נוספת: שם, עמ' 40, הערה 39.

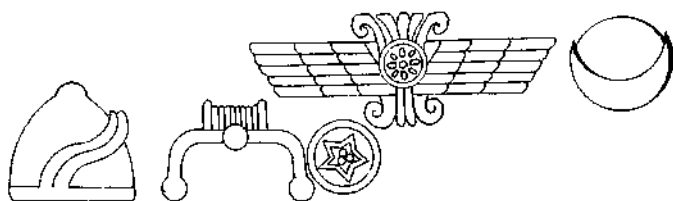

על סמלי האלים בשמאל (זינג'ירלי), בקארטאגו ובחצור

בשני המקרים שבהם נזכר בעל-החמן בלוויית סמלו, יסמל סמל הסהר עם הגלגל שני אלים שונים. מוכן, כי זיהוי זה מבטל את הצעתו של בארנט (המבוססת על מחקריו של אינגהולט) לפרש את שמו של בעל-החמן במשמעות Lord of the burning (altar) ולזהותו עם סמל הגלגל המכונף²⁷.

אם אמנם נכונה הצעתנו, הרי אין מנוס מלזהות את הסמל הראשון (הקובע עם הקרניים) עם סמלו של בעל-צמד. יתר-על-כן, בכך אף נקבעה עובדה נוספת, עקרונית ביותר: הסמלים שבמצבה זו הם אך ורק סמלי האלים של שושלות מלכי שמאל.

לאור מסקנות אלה נבחן עתה מצבה אחרת מזינג'ירלי, הנושאת כתובת ארמית של המלך ברי-רכב²⁸. לפני שנתאר את הסמלים שבראש המצבה ומימין לראשו של ברי-רכב (וראה ציור 4; לוח א, 3), מן הראוי לציין, כי בכתובת זו מוכר ברי-רכב אל אחד בלבד, הלוא הוא רכבאל: "הושבני מראי רכבאל ומראי תגלתפליסר על כרסא אבי".

ציור 4

סמלי האלים על האורתוסטאט של ברי-רכב

הסמלים וסדר הבאתם (משמאל לימין) זהים לאלה שעל המצבה הנזכרת של כלמו: הקובע, העול, הגלגל המכונף והסהר עם הגלגל. ההבדל היחיד הוא בתוספת סימן: כוכב מחומש מוקף מעגל, שנדחק בין העול לגלגל המכונף. בהתאם לתפישה המקובלת, הרואה בסמלים אלה, כמו בשאר המצבות של שמאל, סמלים של אלי הפאנתיאון הכנעני, ולא דווקא סמלי האלים המיוחדים למלכי שמאל, נעשו נסיונות שונים לזהות את הסמלים. כך, למשל, הציעו דונר ורוליג את הזיהוי הזה (משמאל לימין): הדד (הקובע), רכבאל (העול),

27. בארנט, עמ' 62 ואילך. הסבר זה אינו סביר גם מטעמים אחרים; וראה להלן.

28. דונר ורוליג, מס' 216; וראה ספרות נוספת: שם, ב, עמ' 232.

רשף (הכוכב ?), שמש (הגלגל המכונף) וסין (= בעל־חרן—הסהר עם הגלגל; וראה להלן). ויהי זה מבוסס על שמות האלים הנזכרים בכתובת של פנמו, החקוקה על פסלו של הודו, בלי סמלי האלים²⁹: "הדד.ואל.ורשף.ורכבאל. ושמש"; או: "הדד.ואל.ורכבאל.ושמש.וארק רשף"; או: "להדד.ולאל.ולרכבאל. ולשמש".

הליקויים שבשיטה זו בולטים לעין, וזאת לא רק משום הניתוח המוטעה של הסמלים (וראה לעיל), אלא בעיקר משום שדווקא סמלו של אֵל, הנזכר בכתובת, אינו מופיע כלל, ואילו לסין או לבעל־חרן, שאינו נזכר כלל בכתובת, מוקדש אחד הסמלים (וראה גם להלן). יתר־על־כן, ברור, כי כל האלים הנזכרים — פרט לרכבאל, שהוא "בעל הבית" — אינם נמנים עם מערכת האלים הבלעדיים של מלכי יאדי־שמאל. דבר זה בולט במיוחד בסיפא של כתובת אחרת (ללא סמלים) של בר־רכב³⁰, שהוקדשה לאביו פנמו: "הרד. ואל.ורכבאל.בעל.בית.ושמש. וכל אל הי יאדי...". ברור אפוא, כי — פרט לרכבאל — אין להגדיר את האלים האלה כאלוהי יאדי. הללו הם בוודאי — נוסף על רכבאל — בעל־צמד ובעל־חמן (על בעל־חרן ראה להלן).

לא פתות מאולצת היא הצעתו של בארנט³¹, המזהה את הסמלים כדלקמן: הוד (הקובע), בעל־צמד / רשף (העול), רכבאל (הכוכב), בעל־חמן / שמש (הגלגל המכונף). לפי הצעה זאת לא זו בלבד שאין הסהר — כאן ובשאר המצבות — זזה עם אחד האלים הנזכרים בכתובות, אלא אף יש בה ויהוי של הכוכב עם רכבאל. והרי הכוכב אינו מופיע בשום מצבה אחרת, ויוצא אפוא, שדווקא סמלו של רכבאל, "בעל הבית", אינו מופיע בשאר המצבות. לפי שיטתנו, לעומת זה, אפשר לזהות את כל הסמלים — ממש באותה הדרך שנקטנו שעה שדנו במצבת כלמו (משמאל לימין): בעל־צמד (הקובע), רכבאל, בעל־חמן (הסהר עם הגלגל). סמלו של רכבאל מורכב, כאמור, משני חלקים: העול (רכב) והגלגל המכונף (אל). במקרה זה — ועל־סמך הנחת־היסוד שהסמלים הם של מלכי יאדי־שמאל בלבד — אין הכוכב מסמל אל נוסף, אלא משמש מעין דיטרמינאטיב, לציון האלוהות של הסימן הכפול:

29. דונר ורוליג, מס' 214; וראה גם להלן.

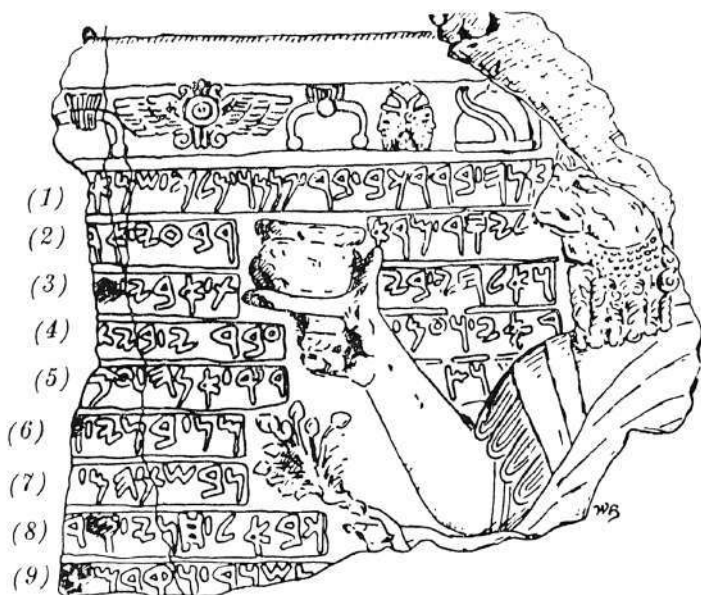
30. שם, מס' 215.

31. בארנט, עמ' 68, הטבלה.

על סמלי האלים בשמאל (זינג'ירלי), בקארתאגו ובחצור

העול + הגלגל המכונה³². הצעתנו לחלוקת הסמלים וזיהויים מובאת להלן (ציור 8).

עתה עלינו לבחון שבר של המצבה המעניינת ביותר מכל אלה שנתגלו בזינג'ירלי, שבר שפורסם זה לא כבר בידי דונר³³ (וראה ציור 5; לוח ב, 1). מצבה זו, שהוקמה על-ידי בר-רכב, נמצאה שבורה — חסרים החלק התחתון והחלק השמאלי. אולם בצדו הימני של החלק שנשתמר אפשר לראות את

ציור 5

האורתוסטאט השבור של בר-רכב

דמותו של בר-רכב, הפונה שמאלה (שלא כבשאר המצבות, שבהן מופיעה דמות המלך בצד שמאל ופונה ימינה). מעל לראשו ומעל לכתובת מגולפים סמלי האלים מימין לשמאל, כפי שמעיד הסמל הראשון (הקובע), הפונה שמאלה. למרבה הצער הכתובת מקוטעת ברובה, ואין לדעת בבירור, מי הם

³² על הכוכב ראה: Douglas van Buren (supra, n. 18), p. 82.

³³ ראה: דונר (לעיל, הערה 1); דונר ורוליג, מס' 217; בארנט, עמ' 64, ציור 3.

האלים הנזכרים בה. מכל־מקום נדמה, כי לא נזכר בה במפורש אל אחר וולתי רכבאל³¹.

חשיבותה העיקרית של מצבה זו לענייננו טמונה דווקא בשורת הסמלים, השונים בכמה פרטים מן המקובל. נזכרים בקצרה מימין לשמאל: קובע עם קרניים, דמות דו־פרצופית חבושה קובעים עם קרניים, עול, גלגל מכונף, עול (וראה להלן). השאלה הראשונה המתעוררת היא, כמובן, כיצד להשלים את שורת הסמלים שבצדו השבור של האורתוסטאט. בארנט — שהגיה, כנראה, שהסמל הקיצוני משמאל הוא בסוף שורת הסמלים — מזהה אותו בטבלה המשווה³² עם סימן הסהר שבמצבות האחרות. הצעה זו אינה מתקבלת על

31. ראשיתה של הכתובת, כפי ששחזר אותה דוגר, היא כדלקמן :

1. אנה.בררכב.בר.פנמו.מלך.שמאל[ל עבד תגלתפ]

2. ליסר.מרא.רבעי.אר[קא עבד

3. ואלהי.בית.אבי] [

דוגר משער, שבסופה של שורה 2 נזכר אולי השם של אלוהי אשור, ואילו הנוסח "ואלהי בית אבי" מציינ, לדבריו, את כל הפאנתיאון של שמאל : החד, אל, רכבאל, שמש ורשף. אולם הצעה זו אינה מתקבלת על הדעת, וזאת מכמה טעמים : בכתובתו האחרת (וראה למעלה), שבה מגדיר בר־רכב את עצמו כעבד תגלת־פלאסר, לא נזכר כל אל אשורי. נהפוך הוא ! הנוסחה היא : "מראי.רכבאל.ומראי תגלת־פליסר". קשה אפוא להניח, כי אחרי שמו של תגלת־פלאסר יחסר שמו של רכבאל, מהיגם שבסוף הכתובת מדובר ברכבאל : " (7) [ר] (8) כבאל חני קד]מ . . .". יתר־על־כן, הנוסחה "ואלהי בית אבי" מציינת ריבוי של אלים, אולם בוודאי לא את החד, אל וכיו"ב, שכן הללו, כפי שראינו, אמנם נמנים עם הפאנתיאון הכנעני, אך אינם אלוהי בית אביו של בר־רכב. מכאן, שאם נשלים בסוף שורה 2 "[. . . ועבד.מראי.רכבאל]", הרי תהיה הכוונה לבעל־צמד ולבעל־חמן, שרק הם אלוהי בית אבותיו. בהסתייגות־מה אפשר אפוא להשלים את השורות הראשונות כדלקמן :

1. אנה.בררכב.בר.פנמו.מלך.שמאל[ל עבד.תגלתפ]

2. ליסר.מרא.רבעי.אר[קא.ועבד.מראי.רכבאל]

3. ואלהי.בית.אבי . . .

הנוסחה "רכבאל ואלהי בית אבי" תתאים אפוא לנוסחת המצבה שהקים בר־רכב לפנמו אביו (דוגר ורוליג, מס' 215) : ". . . החד ואל.ורכבאל.בעל.בית.ושמש.וכל אלהי יאדי" (וראה לעיל). גם אם לא תתקבל באופן מילולי הצעת־ההשלמה שלי, המתאימה בדיוק לגודל השבר — מכל־מקום ברור, שלא הוזכרו כאן שמות האלים לפי הנוסחה הארוכה, המפרטת את כל הפאנתיאון הכנעני.

35. בארנט, עמ' 68.

על סמלי האלים בשמאל (וינג'ירלי), בקארחאגו ובחצור

הדעת, וזאת לא רק משום שהסמל שונה לחלוטין מסמל הסהר, אלא משום שהוא זהה. למעשה, עם העול שמימין³⁶. דוגר, לעומת זאת — שבשיטתו העול הוא סימן בפני עצמו, המסמל את רכבאל — רואה בעובדה שהסמל הנדון מגולף גם משמאל לגלגל המכונף הוכחה, שכל שורת הסמלים שמימין לגלגל המכונף היתה מגולפת גם בצד שמאל, היינו, העול, הראש הדו־פרצופי והקובע המקריין³⁷. אולם גם הצעה זו אינה מתקבלת על הדעת, וזאת מכמה טעמים. ראשית, לפי הצעה זו יוצא, כי הסהר עם הגלגל — סמל החזור דרך קבע בסוף שורת הסמלים שבשאר המצבות — אינו מופיע כאן כלל, בלי שתהיה לכך סיבה ברורה. שנית, חישוב מדויק של גודל השבר — המבוסס על מספר האותיות החסרות בסוף שורה 2³⁸ — מעלה, שאין מקום לגילוף הקובע והראש הדו־פרצופי. ולבסוף, גם דוגר מודה, שלא מצא לשיטה סימטרית זו שום מקבילה בכל מצבות המזרח הקדמון³⁹. עלינו להסיק אפוא, שהסמל החסר בצדה השמאלי של המצבה הוא הסהר עם הגלגל. הצעתי זו מובאת בציור 6.

ציור 6

הצעת־שחזור של סמלי־האלים באורתוסטאט השבור של בר־רכב

אם אמנם נכונה הצעת השחזור, הרי ההבדלים בין הסמלים שעל גבי מצבה זו לבין הסמלים שבמצבות האחרות הם, כי נוסף כאן הראש הדו־פרצופי וכי סמל העול מופיע פעמיים.

אשר לזיהוי הסמלים — הרי גם כאן נאמנים דוגר ובארנט לשיטתם (היינו,

36. עול זה שונה רק בפרט קטן מן העול שמימין לגלגל המכונף: במקום הדיסקוס שבמרכזו מגולפים בו כעין קווי־קשירה. קשה להניח, שהבדל קטן זה מציין אל אחר. יש להסכים אפוא עם דוגר, הקובע, כי מבחינה עניינית זהה סמל זה עם הסמל שמימין לגלגל המכונף.

37. דוגר, עמ' 80, הערה 30.

38. כתשע אותיות ונקודות־הפרדה. וכך סבור גם דוגר (וראה דוגר ורוליג).

39. דוגר, עמ' 80, הערה 30.

כי כל סימן בודד מסמל אל אחד בלבד וכי הסמלים אינם רק של אלי יאדי-שמאל), אלא שנחלקו בפירוש הסמלים. דונר מזהה את הסמלים כדלקמן (מימין לשמאל): החד (הקובע), אל (הראש הדו-פרצופי), רכבאל (העול), שמש (הגלגל המכונף), רכבאל (העול) וחזור חלילה. גם לפי שיטתו חסר כאן סמלו של רשף. לעומת זה מזהה בארנט את הסמלים כך (מימין לשמאל): החד (הקובע), אל (הראש הדו-פרצופי), בעל-צמד (העול עם הדיסקוס), בעל-חמן (הגלגל המכונף), סין, בעל-חרן (העול חסר-הדיסקוס). שיטתו לוקה, כמדומני, בכל ליקויי שיטתו של דונר, בתוספת ליקוייה-היא, שכבר עמדנו עליהם. במקרה שלפנינו מתעוררים קשיים נוספים: העדר סמל לרכבאל (האל העיקרי של בר-רכב), הזהות של בעל-צמד ורשף ויהוי העול חסר-הדיסקוס עם הסהר.

הבה נבחן עתה את שורת הסמלים לאור המסקנות שהגענו אליהן כאשר דנו בסמלים שעל גבי המצבות האחרות. נתחיל בקבוצת-הסמלים המרכזית: מסקנתנו היתה, כזכור, כי העול והגלגל המכונף יתדו הם סמלו של רכבאל. המצבה שלפנינו לא זו בלבד שיש בה כדי לחזק את ההנחה הזאת, אלא אף דומה, כי רק בעזרתה אפשר להסביר בכלל את הסידור הסימטרי של העול משני צדי הגלגל המכונף, כלומר, הקבוצה בכללה (עול + גלגל מכונף + עול) מסמלת את רכבאל⁴⁰. אם לא נקבל הסבר זה, ניאלץ להניח, שכל סידרת הסמלים היתה מגולפת גם בצד שמאל, כדעת דונר (הנחה שניסינו לסתרה בנימוקים שונים), או שרק העול — כסמל צבאי — חוזר פעמיים, תופעה שאין לה מקבילה ושאין להסבירה באופן מגיח את הדעת.

מאחר שעל-פי הנחתנו היה בצד השמאלי, החסר, סמל הסהר עם הגלגל, שזיהינו אותו עם בעל-חמן, הרי עלינו לזהות רק את שני הסמלים שבצד שמאל, היינו, הקובע המקרין והראש הדו-פרצופי עם קובעי-הקרניים. הקובע מסמל, כאמור, את בעל-צמד. את מי מסמל הראש הדו-פרצופי? דונר ובארנט זיהו אותו, כאמור, עם אל⁴¹. ויהוי זה אינו מתקבל על הדעת, וזאת לא רק משום שאין להעלות על הדעת, שרק בכתובת זו הראש הדו-פרצופי מסמל את אל (ופירושו של דבר — אם נקבל הנחה זו — שסמלו של אל אינו מופיע בשום מצבה אחרת), אלא גם משום שלפי הנחת-היסוד שניסינו

40. סידור זה מתאים לציון בהמות המרכבה כאשר מספרן ארבע; וראה העול

שבתבליט סנהריב: בארנט, עמ' 368, 373.

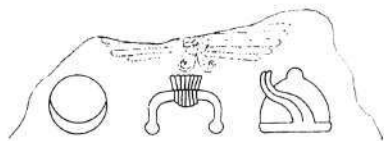
41. וראה במיוחד: דונר, עמ' 81.

על סמלי האלים בשמאל (זינג'ירלי), בקארטאגו ובחצור

להוכיחה לעיל, הסמלים המופיעים במצבות שמאל הם אך ורק של אלוהי שמאל המיוחדים. עלינו להסיק אפוא את המסקנה, כי הראש הדו־פרצופי מסמל אף הוא את בעל־צמד. במלים אחרות: הקובע בעל הקרניים הוא סמלם הכללי של ה"בעלים" למיניהם⁴², לרבות בעל־צמד, ואילו הראש הדו־פרצופי עם קובעי־הקרניים הוא סמלו המיוחד של בעל־צמד⁴³.

בסיום חלק זה של הדיון, בטרם נדון בקצרה במשמעות שמות האלים, מן הראוי לעמוד על שתי מצבות נוספות.

המצבה הראשונה היא מצבת־קבורה שנתגלתה באורדק־בורנו (Ördek-burnu), כ־12 ק"מ מדרום לזינג'ירלי⁴⁴. בחלקה התחתון יש כתובת מטושטשת למדי, ומעליה שתי דמויות. מעל אחת הדמויות מגולפת שורת סמלים. הסמלים אף הם מטושטשים למדי, אולם אין כל ספק, כי במרכז מגולף עול. מעל העול נראים שרידיו של סמל נוסף, אולי הגלגל המכונף. מימין אפשר להבחין בסמל מטושטש — אולי קובע עם קרניים — ואילו משמאל מגולף, כנראה, סהר⁴⁵.

ציור 7

הצעת־שחזור סכימאטית של הסמלים במצבה מאורדק־בורנו

בציור 7 (שנעשה על־סמך הצילום) ניסיתי להציע באופן סכימאטי ומסויג את סדר הסמלים⁴⁶. אף־על־פי שקריאת הכתובת קשה עד מאוד, הרי אין

42. ראה, למשל, את אסטילת־הבעל המפורסמת מאוגרית: *Ugaritica*, II, 1949, Pls. xxiii-xxiv

43. זיהוי זה אף עשוי להסביר את התופעה המוזרה, שהסמל הנדון נדיר ביותר (וראה הלקן) ושהשם בעל־צמד יחידאי.

44. וראה במיוחד: M. Lidzbarski, *Ephemeris*, III, Giessen 1915, Pl. XIII, pp. 192 ff.

45. לידזבארסקי (עמ' 196) זיהה אף הוא את הסמל השמאלי עם הסהר והגלגל, ואילו בסמל הימני ראה את גלגל החמה. הסמל מטושטש מאוד, אולם לפי המקבילות ביתר המצבות ובכמה שרידים אין לפנינו אלא הקובע עם הקרניים.

46. דונר ורוליג, מס' 218; ושם ספרות נוספת. כן ראה: *ANET*, No. 460

כל ספק, כי בשורה 5 כתוב "לרכבאל אלה", ואילו בשורה 7 כתוב אולי "ברכבאל" (!). מצבה זו מוסיפה לדיוננו את העובדה החשובה, כי העול מופיע בכירור במרכזה של מצבה המזכירה את רכבאל.

המצבה השנייה חשובה במיוחד לענייננו. המדובר במצבה של בר־רכב, המוקדשת לבעל־חרן. בתבליט נראה בר־רכב ישוב על כיסאו, ומעליו הכתובת "אנה בר רכב בר פנמו". במרכז, על גבי מוט בעל סנסנות, מגולף סמל הסהר עם הגלגל, ומעליו הכתובת "מראי בעל חרן". לפחות כאן אין כל ספק, שלפנינו הסמל של אל־הירח המפורסם בעל־חרן. כן ברור, כי בימי בר־רכב הוכנס אל זה לפאנתיאון של שמאל בהשפעה אשורית⁴⁷. הסמל דומה מאוד לסמל הסהר עם הגלגל שעל שאר המצבות משמאל (שויהינו אותו עם בעל־חמן); הפרטים הנוספים (המוט והסנסנות) הם אל־נכון סימני המיוחדים של בעל־חרן. אולי דווקא בגלל הדמיון הכללי שבין שני הסמלים ראה בר־רכב צורך לחרוג מן השיגרה ולכתוב את שם האל ליד סמלו. מכל־מקום נדמה, כי בעל־חרן מקביל (או תחליף) לבעל־חמן, ולא לרכבאל⁴⁸. את הצעותינו לזיהוי הסמלים שעל גבי המצבות משמאל אפשר לסכם בעזרת ציור 8⁴⁹.

מן הדיון עד כה נתברר, שאפשר לזהות את סמלי האלים עם שמות אלי שמאל הנזכרים במצבת כלמו, גם בלי להיוקק למשמעותם של שמות האלים עצמם. אולם עתה, משהגענו להצעת הזיהוי, מן הראוי לברוק, ולו בקצרה, את הזיקה שבין הסמלים עצמם ובין אופיים של האלים שזיהינו. אשר לרכבאל — הרי כבר דנו בקצרה בבעיה זו, מאחר ששימשה נקודת־מוצא לדיוננו. מסתבר, שאנשי שמאל ראו באל זה את הרֶפּב של אֵל. ואכן, סמלו מבטא את תפקידו בכירור. מאחר שאֵל זה אינו נזכר בשום מקור אחר, ובפי מלכי שמאל המאוחרים הוא מכונה "בעל הבית", אפשר אף להסיק, כי אין הוא אלא תירוש של מלכי שמאל. מסקנה זו יש בה אף כדי להסביר את העובדה, שאין למצוא את זוג הסמלים בתעודה כלשהי מחוץ לשמאל. בעיית משמעותו המילולית של השם בעל־צמד מסובכת הרבה יותר. לא

47. וכבר עמד על כך לאנדסברגר (עמ' 46, הערה 114), אלא שלשיטתו ראה בו תחליף לרכבאל דווקא.

48. כדעת לאנדסברגר, שם, שם.

49. הסמלים שבמצבת בר־רכב (שורה 3 בציור) הובאו כאן משמאל לימין, כדי להתאימם לסדר הסמלים שבשאר המצבות.

על סמלי האלים בשמאל (זינג'ירלי), בקארתאגו ובחצור

			1
			2
			3
			4
			5
ג	ב	א	

ציור 8

סמלי האלים במצבות של שמאל והצעת זיהוים. טור א: בעל-חמן (מס' 5: בעל-חרן); טור ב: רכבאל; טור ג: בעל-צמד.
 שורה 1: כלמו (ציור 1); שורה 2: בר-רכב (ציור 4); שורה 3: בר-רכב (ציורים 5—6); שורה 4: טביעת-חותם של בר-רכב (ציור 2); שורה 5: בר-רכב; סמלו של בעל-חמן (לוח ב, 2)

זו בלבד שאין לו זכר במקורות שמחוץ לשמאל, אלא גם במצבות שמאל הוא נזכר רק פעם אחת, כאל של גבר (במצבת כלמו). לכאורה אפשר לפרש את שמו כ"בעל (של) צמד", בדומה לשמות הבעלים שבמקרא, כגון בעל-חצור, בעל-חרמון, בעל-מעון, בעל-פעור, בעל-צפון ובעל-תמר, או שמות הבעלים שבתעודות חיצוניות, כגון בעל-לבנון, בעל-צידון, בעל-חרן ובעל-צור. בפירוש זה טמון, כמובן, קושי גדול, שכן עד כה לא שמענו על הר או עיר בשם זה. ואף-על-פי שאין להוציא את הפירוש הזה מכלל אפשרות, הרי אין אנו פטורים מבדיקת המרכיב השני — היינו, צמד — שמא הוא מסמל כאן את אופיו של הבעל. זוהי, למעשה, גם הדרך שבה נקטו רוב החוקרים שעסקו בנושא זה. כאמור, פירש בארנט "צמד" במשמעות עול, אלא שצמד אינו מציין את העול עצמו, כי-אם את הבהמות הקשורות (צמודות) לעול.

וכך אמנם פירש לאנדסברגר⁵⁰ את שמו: Herr des Zweigespanns, היינו, בעל צמד (בהמות) המרכבה. הסבר זה אמנם אפשרי, אך ראוי לציין, שבמקרה זה יהיה בעל-צמד קרוב מדי לאופיו של רכבאל, קושי שגם לאנדסברגר עצמו עמד עליו⁵¹.

כמה חוקרים הלכו בכיוון אחר והציעו לפרש את השם ככלי-הנשק שבידי האל, וזאת על-סמך העובדה, שכלי-נשק בשם "צמד" נזכר בכתבי אוגרית בויקה לבעל (וראה להלן). כך, למשל, הוצע לתרגם את שמו Herr der Keule, כלומר, בעל האלה⁵². אולם גם פירוש זה טעון ליבון נוסף, שכן לא הוכח כלל, שכלי-הנשק האוגריתי "צמד" אמנם אלה הוא. להיפך! דומה, שהתפתח-הותה הסימאנטית של תיבה זו בשפות השמיות, ובאוגריתית בכלל זה, מחייבת לראות בצמד נשק "מקושר"⁵³, זוגי⁵⁴ או מזווג⁵⁵. למעשה גם באוגריתית עצמה מציינת תיבה זו, בין השאר, את זוג גלגלי המרכבה⁵⁶. לאור זה מן הראוי לבדוק שוב את משמעותו של כלי-הנשק צמד. ראשית, ראוי לציין, שהוא מופיע אך ורק ככלי-נשק של אלים⁵⁷. הקטע החשוב ביותר להבנת משמעותו של צמד זה ואופיו נמצא בטקסט הנודע (III ABA = 68) הדן במלחמתו של בעל בים ובכלי-הנשק המיוחד שהכין לו אל-החרשים ktr w ḥss. נביא כאן כמה שורות מקטע חשוב זה:

50. לאנדסברגר, עמ' 46, הערה 116.

51. שם, שם.

52. דובר ורוליג, ב, עמ' 34.

53. והשווה, למשל: "חרב מצמדת על מתניו" (שמ"ב כ, ח); וכן בשפות שמיות אחרות.

54. מוכן, שביטויים כגון "צמד חמורים" (שופ' יט, י), "צמד בקר" (שמ"א יא, ז), "צמד פרדים" (מל"ב ה, ז), "צמד פרשים" (יש' כא, ז) מקורם בפעולת הצימוד של זוג הבהמות אל העול; וכן גם באכדית ועוד.

55. בהקשר זה ראוי לציין את הביטויים המקראיים "הנצמדים לבעל פעור" (במ' כה, ה) והדומים לו, המצביעים על הזדווגות פולחנית הקשורה בבעל; וראה שם, כה, ח.

56. וראה, למשל, בהעודות המינהליות מאוגרית, כגון תעודה מס' 15.83: *Le Palais Royal d'Ugarit*, II, Paris 1957, p. 154: arb'šmdm.apnt.

57. "צמד אל", בדומה ל"מרח אל" וכיו"ב. וראה: Cyrus H. Gordon, *Ugaritic*: Textbook, Glossary, s.v., *Analecta Orientalia*, XXXVIII, 1965 גורדון אמנם מתרגם a stick, war club; וראה להלן.

על סמלי האלים כשמאל (זינג'ירלי), בקארטאגו ובחצור

11. kṭr ṣmdm ynḥt wyṣ'r šmthm šmk at
12. ygrš ygrš grš ym grš ym lksih
13. nhr lkḥṭṭ dckth trtqš bd b'l km nš
14. r bušbeth ḥlm ktp zbl ym bn ydm
15. ṭṭṭ nhr yrtqš ṣmd bd b'l km nšr
16. bušb'ṭh ḥlm ktp zbl ym bn ydm ṭṭṭ
17. nhr⁵⁸

כלומר :

11. כְּתָר צַמְדִם יוֹרִיד וִיקְרָא שְׁמוֹתָם : שֶׁמֶךְ אַתָּה
12. יִגְרֹשׁ יִגְרֹשׁ ! גְּרֹשׁ אֶת יָם ! גְּרֹשׁ אֶת יָם מִכִּיסָא,
13. אֶת נְהַר מְמוֹשֵׁב מִמְשַׁלְתּוֹ. תְּדַאָּה בִיד בַּעַל כְּמוֹ נֶשׁ
14. ר בֹּאצְבַּעוֹתָיו. הַלּוֹם אֶת כְּתָף הַנְּשִׂאִיִּים. בֵּין הַיְדִיִּים
15. אֶת הַשׁוֹפֵט — נְהַר ! יְדַאָּה הַצַּמֵּד בִּיד בַּעַל כְּמוֹ נֶשׁ
16. בֹּאצְבַּעוֹתָיו. יְהַלּוֹם אֶת כְּתָף הַנְּשִׂאִיִּים, בֵּין הַיְדִיִּים אֶת הַשׁוֹפֵט —
17. נְהַר.

כבר העיר גריי⁵⁹, כי מדובר כאן בכלי־נשק בעל אופי כפול, ולכן תרגם a double mace (אֵלֶּה כְּפֹלֶה). אולם נשאלת השאלה: האם המדובר בֵּאלֶּה ? הצמד הוא נשק מיוחד לאלים, הַנְּזַרֶּק מִיְדֵי בַּעַל וּמִתְעוֹפֵף כְּמוֹ נֶשׁ. יִתְרֵ־עַל־כֵּן, לְבַעַל יֵשׁ שְׁנֵי צַמֵּד (צַמְדִם). לאור עובדות אלה ובהתחשב במשמעות האטימולוגית־סימאנטית של התיבה "צמד" ("כפול וקשור זה בזה") — האין לראות בצמד את נשקם המיוחד של כמה מ"בעלי הסערה" וכיו"ב, סמל הברק הכפול, הקשור באמצע ? יש שבתבליטים אוחזים האלים בכל יד סמל כפול מטיפוס זה⁶⁰ (וראה ציור 9).

58. גורדון, שם (Texts), עמ' 180. וראה גם תרגומו של ח. א. גינזברג לאנגלית: ANET, pp. 130–131; וכן תרגומו לעברית: כתבי אוגרית, ירושלים תרצ"ז, עמ' 75.
59. J. Gray, The Legacy of Canaan, *Suppl. VT*, V, Leiden 1957, p. 24, n. 5.
60. F. Thureau-Dangin, *Arslan-Tash*, Paris 1931, Pl. 2; ראה גם: ANEP, No. 501; כן השווה: שם, מס' 500, ובמיוחד מס' 538. "כפילותו" של הנשק ניכרת אף בכלי־נשקו של ה"בעל" המפורסם מאוגרית (ANEP, No. 409), שחלקו האחד הוא כשל רומח, ואילו חלקו האחר כדמות ברק. על אפשרות הקשר בין ה"צמד" הנדון לבין

ציור 9

"אל־הסערה" במצבה מארסלאן־טאש (וראה פריצ'ארד, מט' 501)

אם ניזקק לתיבה האוגריתית "צמד" לפירוש שמו של בעל־צמד משמאל, הרי אין לפרשו, כמדומני, כבעל אֵלֶה, אלא כבעל הנשק המיתולוגי הכפול הנורק ומתעופף.

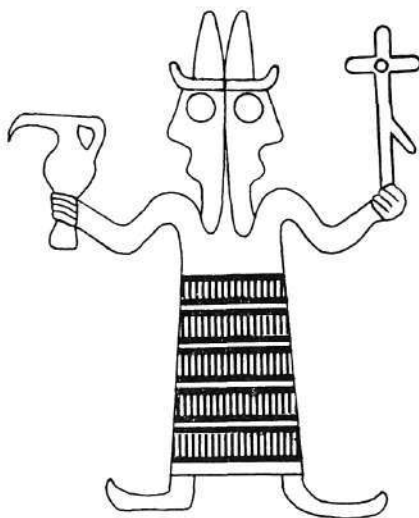
עתה עלינו להפנות את תשומת־הלב לעובדה המעניינת, כי במצבה של בר־רכב סמלו של בעל־צמד איננו רק קובע־הקרניים, האופייני לכל הבעלים, אלא גם הראש הדו־פרצופי! האם יש זיקה בין עובדה זו למשמעות שמו של האל — "צמד"? לאל בעל הפרצוף הכפול היסטוריה ארוכה מאוד, וגלגוליו השונים עדיין לא הובררו די הצורך⁶¹. מכל־מקום, מן התעודות המגולפות עולה, כי האל בעל הפרצוף הכפול היה ה"וויר" של אֵתָה, ובתור שכזה הוא מופיע על רבים מחותמות־הגליל האכדיים⁶². דמותו מוסיפה להופיע גם על

"הרעם והברק" ראה גם: P. D. Miller Jr., *Fire in the Mythology of Canaan*: and Israel, *Catholic Biblical Review*, XXV, 1965, p. 257. מילר מוכיר במיוחד את דעתו של גאסטר (T. H. Gaster, *Thespis*², New York 1961, pp. 164 ff.), ששתי האלות הן, כדבריו, symbolizations of thunder and lightning.

61. וראה: דוגר, עמ' 80; ושם ספרות נוספת.

62. וראה: H. Frankfort, *Cylinder Seals*, London 1939, p. 123; ושם ספרות נוספת. ראוי לציין את העובדה המעניינת, כי את האל בעל הפרצוף הכפול נהוג לזהות

ציור 10

דמות דו־פרצופית (מוגדלת) בהותם־גליל מאנאטוליה
(וראה פראנקפורט, ציור 92, עמ' 285)

כבר בראשית דברי ציינתי, שאין להתעלם מן העובדה, כי במצבות הפיניקיות־פוניות סמלו של בעל־חמן הוא הסהר עם הגלגל (וראה גם להלן), וכי יש אפוא לזהות גם את הסמל משמאל עם אל זה. מכאן עולה, כמובן, שאין לקבל את ההצעות לקשור שם זה עם אל־השמש⁶⁶. נהפוך הוא! סמל זה מורה, כי בעל־חמן הוא בראש וראשונה אל־ירח. לפיכך נדמה, שיש לקבל את הצעתו של הלוי — שנתקבלה על דעת חוקרים רבים⁶⁷ — שיש לפרש את השם בעל־חמן כבעל הר אמנוס, הר שנודעה לו בלי ספק חשיבות מרובה בשמאל ובסביבתה. ואם כך הדבר, נמנה בעל־חמן עם הטיפוס השכיח של "בעלי הרים", כגון בעל־חרמון, בעל־לבנון, הבעל של הכרמל ועוד רבים אחרים. מכל־מקום, מאחר שגם בפאנתיאון הפיניקי־פוני תופס בעל־חמן מקום מרכזי וגם במקדש־המצבות בחצור מופיע סמל הסהר עם הגלגל — מן

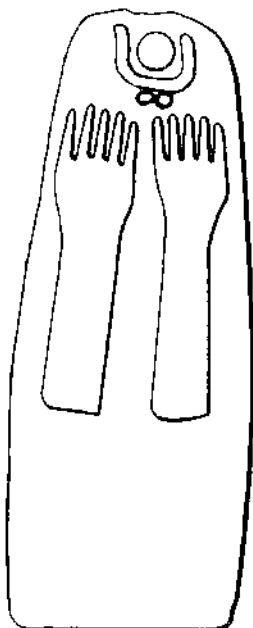
66. וראה: בארנט, עמ' 62; ושם ספרות נוספת.

67. וראה: F. M. Abel, *Géographie de la Palestine*, I, Paris 1933, p. 335.

על סמלי האלים בשמאל (זינג'ירלי), בקארטאגו ובחצור
הדין לבחון מחדש את הפאנתיאון הפיניקי-פוגי ואת סמליו ולהשוותם לאלה
של חצור.

קארטאגו וחצור

אתה התגליות המעניינות ביותר בחצור הוא ללא ספק מקדש-המצבות,
אשר נחשף בשטח ג'. המקדש, על שני שלביו, הוא מן המאות הי"ד-ה"ג
לפנה"ס⁶⁸. כל המצבות בו חלקות, פרט למצבה המרכזית, שמגולף בה תבליט,
ובו שני חלקים: סהר עם גלגל וכן שתי ידיים פרושות אל-על (ציור 11)⁶⁹. כבר

ציור 11

האסטילה המרכזית במקדש-המצבות שבחצור

בפרסום הממצא עמדתי על הדמיון שבין הסהר עם הגלגל ובין הסמל שעל
מצבת בר-רכב המוקדשת לבעל-חרן⁷⁰, דבר אשר ממנו אפשר היה להסיק

68. וראת: י. ידין, י. אהרוני, ע. דונאייבסקי, ט. דותן, ר. עמירן וז. פרו, חצור,
א, ירושלים 1958, עמ' 70 ואילך.

69. שם, לוח אואא, 2.

70. שם, עמ' 74.

בוודאות, שהאל העיקרי של המקדש היה אל־ירח. את המסקנה הזאת אף חיזקה העובדה, שעל חזה הפסל שעמד ליד המצבות מופיע סמל הסהר, שקצותיו פונים כלפי מטה⁷¹, אשר לשתי הידיים — לא יכולתי למצוא לסמל זה שום מקבילה, ולכן ציינתי, כי "שתי ידיים במצב דומה מופיעות במצבות פוניות מצפון אפריקה, אולם מתקופה מאוחרת הרבה יותר, כמובן, וייתכן שיש כאן המשך של מסורת שעדיין אין אנו יכולים לעקוב אחר כל חוליותיה"⁷². בדיקה מדוקדקת יותר של הממצא הפוני מעלה נקודות־דמיון נוספות בינו ובין הממצאים בחצור. בירור עניינים אלה לא זו בלבד שהוא עשוי לשפוך אור נוסף על בעיות חצור וקארתאגו, אלא אף יהיה בו כדי להוכיח, כמדומני, כי בכמה אספקטים של הפולחן הכנעני היתה המשכיות, לפחות מתקופת־הברונזה המאוחרת עד סוף התקופה הפונית. נפתח אפוא בדיון בממצאים בקארתאגו, וברחבי האימפריה הפונית בכללה.

בעל־חמן ותנת

במצבות הקדומות ביותר מן המרחב הפוני, לרבות אלה מקארתאגו, בזכר בעל־חמן לבדו⁷³. מאז המאה ה' לפנה"ס הוא נזכר יחד עם בת־זוגו תנת (וראה להלן)⁷⁴. תוארו של בעל־חמן הוא "האדן בעל חמן", ואילו תנת נקראת "רבת". אין כל ספק, שמקורו של בעל־חמן בתרבות־האם הפיניקית, שבה הוא מופיע הן בכתובת הנזכרת משמאל והן — ככל הנראה — בכתובת ממצבוב שליד ראש־הנקרה⁷⁵ ובכתובת מתדמור⁷⁶. לפני שנעמוד על סמלו של בעל־חמן, עלינו לדון בבעיית בת־זוגו, תנת. מאז המאה ה' תופשת תנת את המקום הראשון באלפי מצבות. על־פי־רוב היא נזכרת בנוסח זה: "לרבת לתנת פנבעל ולאדן לבעל חמן"⁷⁷. לעתים גם נזכר בעל־חמן לבדו⁷⁸.

71. שם, עמ' 73; לוח XXXI, 1.

72. שם, עמ' 74; כן ראה: גאלינג (לעיל, הערה 10), עמ' 2.

73. וראה דונר ורוליג, מס' 61; CIS, I, No. 123.

74. דיון מלא בעניין זה וכן ספרות נוספת ראה: דונר ורוליג, ב, עמ' 77.

75. כן הוא נזכר בשם "אלחמן"; וראה: דונר ורוליג, ב, עמ' 26.

76. ועוד נדון על כך בהמשך הדברים.

77. למשל: דונר ורוליג, מס' 79, ועוד ועוד.

78. ועל כך ראה להלן. לנוחות הקורא אני מפנה לדונר ורוליג לפי האינדקס.

להלן נציין את המקורות רק במקרים מיוחדים.

לתנת הוקדשו מחקרים רבים. הדעה המקובלת היא, כי זהו שם לובי⁷⁷. אין ספק, כמדומני, כי תנת — המקבילה לאלת־גד (טיכה) — קשורה בפולחן הירח, כפי שאף ניתן להסיק מכתובת משנת 400 לפנה"ס שנתגלתה באחונה⁷⁸: "מצבת סכר בחים לעברדתנת בן עבדשמש הצדני". בתרגום היווני שמו של עברדתנת הוא Ἀρτεμιδώρος⁷⁹, ומכאן, שלפי גירסה זו זוהתה תנת עם ארטי־מיס, הוזהה לעתים עם Selene, אלת־הירח היוונית⁸¹.

עם זאת אין כל ספק, כי תנת קשורה קשר אמיץ בעל־חמן. תוארה, פנבעל, אינו מניח מקום לספק בעניין זה, ואף מורה, שגם כאשר הפולחן מרוכז סביבה, הרי "כוהה" הוא משל בעל־חמן, שהיא רק "פניו". אך בטרם נדון בבעיית שמה ובאבזורי פולחנה, מן הראוי לעמוד על סמליה ועל סמלו של בעל־חמן.

מערכת־הסמלים שעל גבי אלפי המצבות מקארתאגו וסביבתה מורכבת, למעשה, משלושה סמלים (וראה לעיל, ציור 3): (א) הסהר עם הגלגל⁸²; (ב) הסמל המכונה בפי החוקרים בשם "סמל תנת"; (ג) סמל שהחוקרים מזהים אותו עם הקאדוקיאוס.

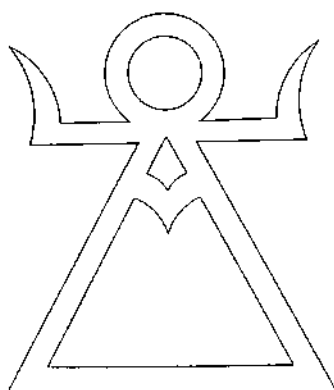
אין ספק, כמדומני, כי הסהר הוא סמלו של בעל־חמן, שכן הוא מופיע לא רק בראש מרבית המצבות שבהן נזכרים בעל־חמן ותנת יחדיו, אלא גם בראש המצבות המוקדשות לבעל־חמן בלבד (וראה להלן, ציור 15). יתר־על־כן, אין הוא מופיע כלל על רבות מן המצבות המוקדשות לתנת בלבד. להנחה זו אף אפשר למצוא משום חיווק בעובדה, שהסהר הוא הסמל היחיד המופיע גם במצבות שמאל וגם במצבות הפוניות כאשר נזכר בעל־חמן. למסקנה זו אף אפשר להגיע בדרך האלימינאציה: אם נוכיח, כי "סמל תנת" (ציור 12) הוא באמת של תנת — ממילא סמלו של בעל־חמן הוא הסהר עם

79. דונר ורוליג, ב, עמ' 90 (מס' 72); G. A. Cooke, *North-Semitic Inscriptions*, Oxford 1903, p. 132

80. CIS, I, No. 116; דונר ורוליג, מס' 53.

81. וראה: *The Oxford Classical Dictionary*, Oxford 1949, s.v. *Artemis*.
Selene על זיקתה של תנת למלכת השמים ראה גם את תאריה הלאטיניים (דונר ורוליג, ב, עמ' 90). על קשר נוסף בין פולחן ארטימיס ופולחנה של תנת (המסכות) ראה גם להלן, הערה 100.

82. אף־על־פי שקצות הסהר מופנים על־פי־רוב כלפי מטה, הרי לעתים מופנים הם כלפי מעלה; וראה לוח א, 2.

ציור 12
"סמל תנת"

הגלגל. על חלק ממטבעות אשקלון מופיעה דמות של אלה בלוויית הכתובת $\varphi\alpha\eta\eta\beta\alpha\lambda\omicron\varsigma$ והסמל הנדון⁸³. אין ספק, שיש לזהות את פנבלוס עם פנבעל, התואר של תנת⁸⁴, ובכך חיזוק נוסף לזיהוי סמל זה עם תנת⁸⁵. החוקרים חלוקים גם בדבר משמעות הסמל, אולם דומה, שהצדק עם אלה הרואים בו דמות שידיו פרושות כלפי מעלה⁸⁶.

G. P. Hill, *Greek Coins of Palestine*, London 1914, pp. LIX ff., Pl. 83

XIII, 18

84. שם, שם.

85. על פולחנה של פנבעל בסביבת אשקלון תמיד גם משקולת מעופרת, שנחגלתה לא מכבר מדרום לאשדודיים. על צדה האחד של המשקולת מופיע בבירור סמל תנת. המשקולת נמצאת עתה בטיפולו של מ. דותן, ואני מודה לו על שאיפשר לי לבדוק את תצלומה. וראה: חדשות ארכיאולוגיות, י. 1964, עמ' 18.

86. G. Picard, *Le Monde de Carthage*, Paris 1956, p. 41; D. Har-

den, *The Phoenicians*, London 1962, p. 89. האיקונוגראפית מוצאים אנו גם בתקופה מאוחרת ביותר בתרבות הכת הנוצרית המיסתורית של הבוגומילים, שחיו בימי הביניים בבוסניה שביוגוסלאביה. על המצבות הנזכרות נראות לעתים קרובות דמויות פרושות-ידיים, המגולפות בצורה ריאליסטית. בכמה מקרים מובאת הדמות בצורה סכימאטית, המזכירה עד מאוד את סמל תנת. על מצבות אלה ועל הבעיה בכללה ראה עתה: O. Bihalji-Merin & A. Benac, *Bogomil Sculpture*, Beograd 1962, ובמיוחד לוח 37. מעניינים גם סמלים אחרים המופיעים על גבי מצבות אלה, כגון הסהר, השמש וכיו"ב.

על סמלי האלים בשמאל (זינג'ירלי), בקארתאגו ובחצור

בסמלים שעל גבי המצבות הפוניות חלה התפתחות מעניינת: במצבות רבות מגולפות ידיים פרושות כלפי מעלה ליד סמליה של תנת, תופעה שהזכרונה בראשית הדיון בפרק זה. דומה, שה"ידיים" קשורות בפולחנה של תנת. לא זו בלבד שאפשר לראות בידיים אלה מעין הצגת דמותה של תנת, בחינת *pars pro toto*, אלא שבמרבית המצבות מטיפוס זה אין זכר לסמלו של בעל-חמן, ואילו סמלה של תנת מופיע בראש המצבה או בין שתי הידיים (וראה לוח ב, 3—4)⁸⁷. ועוד נשוב לבעיה זו כאשר נדון בסמלים שעל גבי המצבה בחצור.

סמל הקאדוקיאוס. — הסמל השלישי, המופיע כמעט בכל המצבות הפוניות, הוא זה המכונה Caduceus. קשה לדעת אם הוא מסמל את בעל-חמן, את תנת, או את שניהם יחד. כן נחלקו החוקרים בדבר משמעות הסמל עצמו. למרות הדמיון הרב שבינו לבין הקאדוקיאוס של הרמס — היינו, השרביט המסתיים בראשי נחשים — יש חוקרים הרואים בו דיסקוס ומעליו סהר, סמלים המוצבים על גבי מוט, שקשורים אליו סרטים (וראה לוח ב, 3)⁸⁸. עם זאת מן הראוי להעיר, כי בגלל המקור המעורפל של הקאדוקיאוס של הרמס, מכאן, וזקשר הברור שבין אל (אלת) הירח לנחשים, מכאן (וראה להלן), מותר אולי לשער, כי בסמל הגדון יש גם מזה וגם מזה, כלומר, שביסודו הוא קשור בסמל הגלגל והסהר המורכב על מוט עם צניפות (כדומה לסמל שבמצבת בר-רכב המוקדשת לבעל-חרן), עם משמעות נוספת הקשורה בנחשים. לאור שכיחות הסמל על מצבות המוקדשות הן לתנת והן לבעל-חמן מותר להניח, שהוא קשור בפולחן המשותף של שני האלים אלה. אולם בירור עניין זה, המעניין כשהוא לעצמו, חורג ממסגרת דיוננו.

שאלה מעניינת ביותר היא גם משמעותו של השם תנת. כאמור, נוטים החוקרים לייחסו למקור לובי בלתי-ידוע. אולם דומני, שבכל-זאת יש לחפש לשם זה מקור שמי. לשם כך מן הראוי לבדוק בקצרה גם את הממצאים

87. וראה, למשל: CIS, I, Nos. 585, 603, 647, 783. ועוד. במיוחד ראה גם: J. Euting, *Sammlung der Carthagischen Inschriften*, I, Strassburg 1883, Pl. 56:93; כן ראה: CIS, I, Nos. 183, 199, 240. בכתובות אלה אפשר להבחין בוודאי ריאציות מעניינות: היד למעלה, סמלי-תנת המלאים למטה, וכיו"ב. מובן, שהידיים מסמלות בעת ובעונה אחת גם את תנועת התחינה, תנועה הבאה לידי ביטוי אף בעצם סמלה של תנת — דמות עם שתי ידיים מורמות אל על.

88. וראה, למשל: הארדן (לעיל, הערה 86), עמ' 88.

במרכז השלישי שבו מופיע בעל-חמן, היינו, תדמור (פאלמירה). זה מכבר ידענו על פולחן בל (בעל) חמון בתדמור מתוך כתובות מספר, מן הקדומות ביותר שנתגלו במקום⁸⁰. לאחרונה נתגלו במקדש של בל-חמון כתובות חשובות נוספות⁸¹.

מן הכתובות הקדומות, אך במיוחד מן האחרונות, עולה, שליד פולחן בעל-חמון נתקיים פולחן חשוב, שהיה קשור בבת-זוגו מנות: "לבל חמון עבדו... היכלא דנה... ואף קרבו היכלא די מנות"⁸². אף מסתבר, שהיה קשר בין פולחנה של מנות לבין זה של פנבעל⁸³. מעניינת במיוחד העובדה, שמנות זו נזכרת גם בכתובות הנבטיות⁸⁴, ואף בקוראן⁸⁵. את משמעות שמה של אלה זו כבר קשר ולהאוזן⁸⁶ ל"גורל", "חלק", "מתן מוגדר", בדומה לטיכה ולגד. לאור זה מתעוררת השאלה, אם אין השם "תנת" נגזר אף הוא משורש דומה, המציין גתינה מוגדרת, היינו, אלת-גורל⁸⁷. מכל-מקום, מן הראוי

80. R. du Mesnil de Buisson, *Les* : דיון מלא בבעיה זו וכן ספרות נוספת ראה : *Tessères et les monnaies de Palmyre*, Paris 1962, pp. 198 ff. וכן במקומות שונים שם, לפי תוכן-העניינים. פירושי המחבר לסמלים (הסתר עם הגלגל ועוד) אינם מתקבלים על דעתי.

81. *Idem*, Première campagne de fouilles à Palmyre, *Compte rendu de* 90 l'Académie des Inscriptions et Belles-Lettres, January-March 1966, pp. 158 ff. ובמיוחד הפרק : 92. וראה במיוחד הכתובת הלאטינית מדאקיה, שבה מקדיש איש תדמור מקדש 91. שם, עמ' 170.

לאלים השונים של מולדתו : "diis patris Malagbet et Bëbellahamon et Benefal et Manawat". וכבר ציין סטארקי (לפי הצעת מיליק), שאולי יש לגרוס : Fenebal (היינו, פנבעל), במקום Benefal. על בעיותיה של כתובת זו והספרות הכרוכה בה ראה : du Mesnil de Buisson (לעיל, הערה 89).

93. וראה, למשל : קוק (לעיל, הערה 79), כתובת מס' 79 מאל-הג'רה (= CIS, II, 197), משנת 9 לחרתת הד' : "לענו דושרא ומנחתו וקישא".
94. *أفريم الكت والعزى ومواة الثالثة الأخرى* (מג, 19 — סורת ה"כוכב").
95. וראה דיון מלא : קוק, עמ' 219.

96. צורה דומה, במשמעות של גתינה חוקית ומוגדרת, מצאנו לאחרונה בתעודות הנבטיות מנחל חבר (עדיין לא פורסמו), שבהן מוגדרות הזכויות החוקיות של בעל-הקרעק בנוסחה זו : "מן צדק... ותחום... וחלק ותקף ותנת... " (תעודה מס' 2 משנת 28 לרבאל ה'). בתחומות זו מן הראוי להוכיח את ספינכס-הנקבה עם הכתובת "תנת" שבין המצבות הפרוטוסינאיות מצראבת אל-ח'אדם, המוקדשת

על סמלי האלים בשמאל (זינג'ירלי), בקארטאגו ובהצור

לציין את העובדה המעניינת, כי אחד האטריבוטים של מנות התדמורית הוא הנחש, כפי שמעידה הדמות המופיעה על בולה מתדמור (וראה ציור 13) 97. ואכן, אף לעניין זה אפשר למצוא מקבילות מעניינות בפולחן מקדש-המצבות, כפי שנראה שעה שנדון בממצאים בתצור.

נפנה עתה לממצא נוסף המייחד את הפולחן הפוני, ואף את הפולחן בהצור (וראה להלן), הלוא הן המסכות הרבות שנתגלו באתרים רבים 98. נוהגים

לבעלת, בתיווגו של בעל. על כך ראה לאחרונה מחקרו המקיף של אולברייט : W.F. Albright, *The Proto-Sinaitic Inscriptions and their Decipherment*, *Harvard Theological Studies*, XXII, Cambridge 1966, Fig. 6 : 347; p. 17: TNT "gift"; p. 44: tnt... offering. האם יש קשר בין תנת הפונית לבין הופעת התיבה "תנת" כאן ?

לאחר שנכתבו הדברים האלה נוכחתי לדעת לשמחתי, שגם קרוס רואה בתנת הפונית שם הנגזר משורש שמי ; ראה : Frank M. Cross Jr., *The Origin and Early Evolution of the Alphabet*, ארץ-ישראל, ח (= ספר סוקניק), ירושלים תשכ"ו, עמ' 12*, הערה 27. קרוס אף מושה את השם לתנת שבכתובות הפרוטו-סינאיות. אולם לאור האמור לעיל מובן, שאיני נוטה לקבל את הצעתו המושכת של קרוס לפרש את השם תנת כנקבה של "תנן", במשמעות של the one of the (sea) serpent או the Dragon Lady. מבין הקשיים שמעוררת הצעה זו מן הראוי להזכיר שוב את השם מנות, בתיווגו של בעל-חמון מתדמור, אשר קירבתו המשמעותית לשם תנת בולטת למדי ואשר בוודאי אין לו כל זיקה לתנן וכיו"ב. גם הופעת התיבה "תנת" בפאפירוסים הנבטיים (שאינם ידועים, כמובן, לקרוס) במשמעות ברורה של נתינה מוגדרת והחלטית נוגדת את הצעתו. עם זאת ראוי לציין את העובדה המעניינת, שגם קרוס וגם אנוכי הגענו למסקנה — מטעמים מנוגדים ושונים — כי תנת היא אלה הקשורה בנחשים (לדעתי נחש ממש ; לדעת קרוס "תנן").

אין אפוא כל ספק, שאפשר לפרש את התארים dt bjn וכיו"ב (במשמעות של The Lady of Serpent) במצבות צראבת אלי'ח'אדם (וראה : קרוס, שם, שם ; אולברייט, לעיל, בראשית הערה זו) כרמו — לדעתי — לא ט ר י ב ו ט של תנת, ולא לשמה ממש. שהרי במקרה האחרון ודאי היה שם האלה נגזר מן התיבה "בתן" וכיו"ב, ולא מ"תנן". מכל-מקום, עניין זה, החשוב מאוד כשלעצמו, אינו סותר את דעתנו, כי תנת היא אלה שהאטריבוט שלה הוא הנחש (וראה גם להלן).

97. וראה : du Mesnil du Buisson (supra, n. 89), p. 169.

98. וראה במיוחד : P. Cintas, *Amulettes Puniques*, *Publications de l'Institut des Hautes Etudes de Tunis*, I, Tunis 1946, pp. 37 ff.; Figs. 69-71, 74-77, 78-83. רוב המסכות נמצאו בקברות. אולם ראוי לציין את העובדה המעניינת, ששתי מסכות זעירות ביותר של שנהב נמצאו גם במקדש של תנת (שם, עמ' 49, ציור 73).

ציור 13

בולה של מנות מתדמור
(וראה הערה 97 למקור הציור)

לראות במסכות אלה מסכות של נשים⁹⁹ ששימשו בתפקידים אפטרופאיים. ברם, ראוי לציין עובדה חשובה ביותר לענייננו: יש שעל מצח המסכות האלה מעוצב סמל הסהר עם הגלגל (ראה ציור 14). דומה אפוא, שהמסכות קשורות בפולחן בעל-חמון. אך לאור העובדה, שבמצבות הפוניות התואר הקבוע של תנת הוא פנבעל — נשאלת השאלה, אם אין לראות במסכות אלה את "פני הבעל" ממש, כלומר, הצגת תנת בתור פנבעל. אם אמנם נכונה השערה זו, הרי קשורים חפצים אלה בפולחנה של תנת¹⁰⁰. בסיכומי של דיון זה אפשר לומר, כי בפולחן הפוני ראויים לציין דברים אלה:

L. Poinsot & R. Lantier, Un Sanctuaire de Taint à Carthage, *Revue de l'Histoire des Religions*, 1923, p. 58. אני מודה לפרופ' ד. הארדן על מראה-מקום זה.
99. למשל: הארדן (לעיל, הערה 86), עמ' 199.

100. בכך יהיה אף משום הסבר להנחה, שחלק מן המסכות הוא של נשים, הנחה המבוססת על העובדה, כי באחדות מהן נשתמרו נזמים ועגילים; וראה: הארדן (לעיל, הערה 86). למעשה יש בהן מעין תערובת של אשה וגבר, תופעה שכבר גדונה בקשר לפולחנה של תנת; וראה, למשל: היל (לעיל, הערה 83), עמ' LX, הדיון בדמותה של פנבלוס שעל גבי המטבעות. כן ראה: G. A. Cooke, *The Religion of Ancient Palestine in the Light of Archaeology*, London 1930 (= *The Schweich Lectures*, 1925), pp. 178-179. מן הראוי גם להזכיר כאן דמויות של קנטאור ספק גבר ספק אשה (עם ידיים פרושות כלפי מעלה) בכמה מן הפסלים ממקדש "איה איריני" שבקפריסין. מעניין, שגם כאן קשורות הדמויות הללו בפולחן הנחשים. אני מודה לד"ר קרגאורגיס על שהפנה את תשומת-לבי לעובדה זו.

בהזדמנות זו ראוי גם להזכיר, כי בארנט רואה במסכות הללו (לרבות אלה מחזור

ציור 14

שתי מסכות פוגיות (וראה הערה 98 למקור הציור)

- א. הפולחן קשור באסטילות.
- ב. האל העיקרי הוא בעל-חמון, שסמלו הוא הסהר עם הגלגל.
- ג. בת-זוגו של האל היא תנת / פנבעל, שסמלה הוא דמות עם ידיים פרושות כלפי מעלה, ולידה (לעתים) ידיים נפרדות.
- ד. אלה זו אף קשורה, כנראה, בפולחן הנחשים.
- ה. עם אביזרי הפולחן נמנית המסכה, המסמלת אולי את תנת / פנבעל.

ומקארטאגו) דמויות של המפלצת חויבב, הנזכרת באפוס המפורסם של גלגמש ; ראה : R. D. Barnett, Some Contacts between Greek and Oriental Religions, in: *Elements orientaux dans la religion grecque ancienne, Colloque de Strasbourg, 22-24 mai 1958*, Paris 1960, pp. 143 ff. הצעה זו אמנם מעניינת ביותר, אך קשה לעמוד על הקשר שבין חויבב לבין המסכות הכנעניות-פיניקיות. כן ראוי לציין את מסכת-החמר המעניינת מן המאה ה"א שגילה ד"ר ו. קרגאורגיס לפני זמן-מה בכתיון (אני מודה לו על הרשות להזכיר תגלית זו). המסכה נתגלתה במבנה (מקדש ?) הנמצא בקירבה יתירה למקדש מאוחר, המוקדש לארטימיס. בהקשר זה מן הראוי להזכיר אף את המסכות המפורסמות שנתגלו במקדש ארטימיס-אורתיה בספארטה ; וראה אצל בארנט, לעיל. על האפשרות שיש זיקה בין פולחן תנת לבין זה של ארטימיס ראה לעיל, הערה 81.

נקודת-המוצא לחלקו השני של מאמרנו היתה, כאמור, המצבה מחצור עם שני הסמלים — הסהר עם הגלגל ושתי הידיים. עתה, לאחר שסקרנו את הסמלים העיקריים של הפולחן הפוני ואת אביוזריו, מן הראוי לבדוק את סמלי הפולחן ואביוזריו במקדש-המצבות בחצור.

והנה מתברר, שיש דמיון מפתיע בין חצור לקארתאגו, ולא רק בסמל שתי הידיים. מבחינה איקונוגראפית העובדה המעניינת ביותר בשורת המצבות בחצור היא, שרק במצבה המרכזית מגולפים סמלים, ואילו המצבות האחרות חלקות לחלוטין. לסמל שעל מצבה זו שני חלקים עיקריים: (א) הסהר עם הגלגל וכן שני עיגולים קטנים (צניפות?), התלויים מתחת לסהר, באמצע; (ב) שתי הידיים הפרושות כלפי מעלה בתנועת תחינה (ראה ציור 11). אין כל ספק, שהמקדש קשור בפולחן אל-הירח. על כך מעיד גם הפסל הנזכר של גבר, שעל חזהו מגולף ענק בצורת סהר, שקצותיו פונים כלפי מטה — סמל אל-הירח¹⁰¹. ראינו, כי סמל הסהר עם הגלגל דומה לסמל בעל-חמץ (בהתאם להצעתנו) במצבות זינג'ירלי ולסמלו של אל זה במצבות הפוניות. אין לקבוע, כמובן, אם אל-הירח של חצור היה בעל-חמץ דווקא או "בעל" אחר, מטיפוס בעל-חצור (שמ"כ יג, כג).

השאלה המעניינת ביותר היא, כיצד לפרש את משמעותו של סמל שתי הידיים שעל גבי המצבה. בפרסום הראשון¹⁰² ציינתי את הקשר שבין הסמל שלפנינו לבין ה"ידיים" הפוניות, ושיערת, כי משמעותה של תנועת הידיים היא "תחינה והכנעה בפני סמל האלהות המחוטב מעליהן". אולם דומה, שיש לבדוק סמל זה בצורה מדויקת יותר ולהשוותו לסמל שבמצבות הפוניות, שבהן מופיע סמל הנגזר מן הדמות השלימה של בת-זוג (תנת) של האל (בעל-חמץ), המרימה את שתי ידיה. אם אמנם זו משמעותן של ה"ידיים" בחצור¹⁰³, הרי עלינו להניח, כי גם הפולחן במקדש זה היה פולחן של אל ובת-זוג, שביטוייה האיקונוגראפיים הוא אלה המרימה את שתי ידיה. השערה זו יש בה אולי כדי להסביר חפץ פולחני חשוב אחר שנתגלה בסמוך למקדש-

101. חצור, א, עמ' 73.

102. חצור, א, עמ' 71.

103. שמא יש משמעות פולחנית דומה ליד של שנהב שנתגלתה במקדש בלכיש?

וראה: *Lachish, II: The Fosse Temple*, London 1940, Pl. XVI, 7; וראה גם

להלן.

המצבות : בלוקוס 6211¹⁰⁴, הקשור למיתחם המקדש, גמצא בתוך כד מיוחד במינו "נס" פולחני¹⁰⁵ של ברונזה מצופה כסף. חלקו התחתון מסתיים בתקע, שהיו תחכים אותו במוט של עץ (וראה לוח ג, 1). אין ספק, כי "נס" זה קשור בפולחן המקדש הנדון, כעדות הסהר שבראשו. עם זאת אין ספק, כי ה"נס" אינו מוקדש לאל־הירח עצמו, אלא לאלה הקשורה בפולחנו. על כך מעיד הסמל המיוחד של האלה שעוצב בתוך הסהר (דגם צנוף בשתי קצותיו), סמל המופיע גם בתלקו התחתון של הגס. דומה, שסמל זה אינו אלא נחש מסוגנן¹⁰⁶. אולם עיקר חשיבותו של ה"נס" בנושאו המרכזי: פנים וכן חלק של גוף, שמימינם ומשמאלם עוצב נחש. בגלל ציפוי הכסף קשה לקבוע בדיוק מה הזיקה בין הדמות לנחשים, אולם אין ספק, כמדומני, שהנחשים אחוזים בידי הדמות. לפנינו אפוא מקבילה לדמות האלה הידועה מטיפוס "קדש", המחזיקה בידיה נחשים¹⁰⁷.

לאור האמור לעיל ניתן לשער, ש"נס" זה קשור בפולחן בת־זוגו של אל־הירח, אלה המחזיקה נחשים בידיה המורמות¹⁰⁸.

עניין רב מעורר ממצא פולחני נוסף, שנתגלה אף הוא בתחום המקדש: מסכה עשויה חומר, שנתגלתה בחצרו של בית־יוצר הקשור למקדש¹⁰⁹. את המסכה (ראה לוח ג, 2) היו קושרים בדרך זו או אחרת, כפי שמעידים התורים שבקצותיה. עם זאת ראוי לציין, שממדיה קטנים למדי (אורכה כ־12 ס"מ), וניתן לשער, שלא הושמה על פני אדם. שמא נקשרה אל ראשו של פסל? הדמות היא ללא זקן או שפם, וקשה לקבוע, אם היא מתארת גבר

104. חצור, ב, עמ' 98 ואילך, 109 ואילך.

105. שם, לוח CLXXI.

106. על סמל זה ומקבילותיו ראה: שם, עמ' 110.

107. על בעיה זו ראה שם. כן ראה: ANEP, Figs. 469–474. ראה גם את דמויות

האלים מאוגרית, המרימות אף הן את ידיהן: שם, ציורים 464–465.

108. וראה דברינו על הנחש כסמלה של מנות מתדמור, לעיל, הערה 96. אולי מן

הראוי לציין כאן, כי בשטח ג' בחצור, בקירבת המקדש, נתגלה שבר של צלמית

מיקינית, המתארת אשה המרימה את ידיה (חצור, ב, לוח CLXXIX (7). מכל־מקום

דומה, שיש קשר בין טיפוס האלה המרימה את ידיה (תנת) לבין הפסלים המפורסמים

מכרתים מן התקופה המינואית המאוחרת זו; וראה: S. Marinatos, *Crete and My-*

cene, New York 1960, Pls. 128–131; ושם ספרות נוספת.

109. לוקוס 1136; וראה: חצור, ב, עמ' 108; לוח CLXXXIII.

צעיר או אשה. מסכה דומה נתגלתה גם בשטח ד' בחצור¹¹⁰, אלא שמלאכתה גסה יותר.

גם מסכה זו מעידה על הקשר בין הצור לבין הפולחן הפיניקי-פוני, שגם בו אפשר למצוא, כאמור, מסכות מטיפוס דומה. אולי מותר לשער, כי גם כאן מסמלת המסכה את "פני הבעל" וכי היא קשורה במישרין בפולחן בת-הזוג של "בעל" המקדש.

לבסוף עלינו לעמוד גם על הדמיון שבין טיפוס מקדש-המצבות עצמו לבין אתרי-הפולחן הפוניים. הן בחצור והן באתרים הפוניים המצבות הן אביורי-הפולחן העיקריים¹¹¹. בהקשר זה מן הראוי להזכיר כאן את אחת המצבות הפוניות המפורסמות (וראה ציור 15) מליליביאו שבסיציליה¹¹². במצבה זו, המוקדשת לבעל-חמן, מגולפים לא רק סמליה הרגילים של תנת ואביורי פולחנה, אלא גם צורת המקדש עצמו: שורת מצבות על גבי במה מוגבתת. מעל המצבות מגולף סמלו של בעל-חמן — הסהר עם הגלגל.

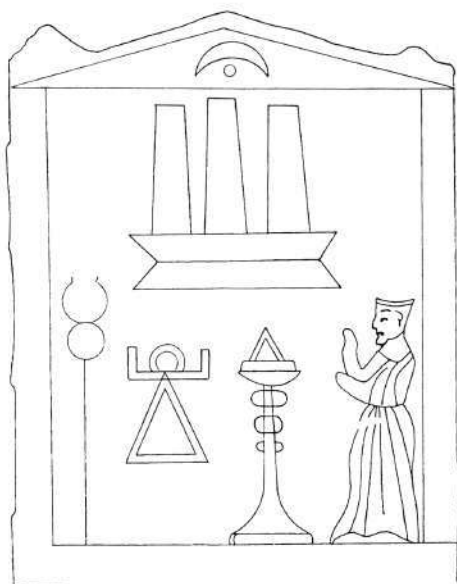
אם נעיין עתה במצבות המקדש בחצור כפי שנתגלו (וראה לוח ג, 3), נוכל לעמוד על הדמיון הרב שבין השניים, לרבות הסמל שבראש המצבה המרכזית.

הדיון בסמלי האלים משמאל (זינגירלי), ששימשו נקודת-מוצא לסקירתנו זו, הביאנו לכלל מסקנה, שיש קשר מסוים בין שמות האלים, סמליהם ואביורי פולחנם, כעדותם של ממצאי הצור, וזינגירלי והתרבות הכנענית-המערבית, היינו, הפונית. דבר זה מעורר שאלה מעניינת ביותר, החורגת ממסגרת

110. חצור א, עמ' 117; לוח CLXIII. מסכות מסוג זה היו נדירות מאוד בתקופה זו. בחצור א' הבאנו מקבילה דומה מאוד מגזר (Gezer, II, p. 233; Fig. 383).
לכך יש להוסיף עתה מסכת-אבן בעלת תכונות דומות ביותר, שנתגלתה לפני זמן-מה בסביבת חברון שלא בחפירות מדעיות; וראה: Bible et Terre Sainte, XLIX, 1962, p. 10; כן ראה: F. Winzinger, Die Steinmaske aus dem Heiligen Land, *Pantheon*, II, 1964, pp. 151 ff.; Figs. 1-2

111. וראה: הארדן (לעיל, הערה 86), עמ' 94, 305. על ההשערה שמצבות אלה במקדש של הצור הן "בית בנות" ראה במיוחד: W. F. Albright, The High Place: in Ancient Palestine, *Suppl. VT*, V, Leiden 1957, pp. 16 ff.

112. H. Gressman, *Altorientalische Texte und Bilder zum Alten Testamente*, II, Tübingen 1909, p. 13, Fig. 14. CIS, I, Pl. XXIX, No. 138. כן ראה: Tübingen 1909, p. 13, Fig. 14. טוסה (לעיל, הערה 26), לוח כד, 2.

ציור 15

מצבה המוקדשת לבעל-חמן מליליביאו
(וראה הערה 112 למקור הציור)

מאמרנו, הלוא הוא הקשר התרבותי-הדתי שבין מוקדי-תרבות אלה והחוליות החסרות בידיעותינו על התפתחות התרבות הכנענית מאז האלף השני ועד סוף האלף הראשון. ואולי ישמשו דברינו אלה דחיפה לליבון נוסף של הבעיות החשובות שעורר אולברייט במחקרו היסודי על מקום הכנענים בתולדות הציביליזאציה.¹¹³

W. F. Albright, *The Role of the Canaanites in the History of Civilization*, in: G. E. Wright (ed.), *The Bible and the Ancient Near East — Essays in Honor of William Foxwell Albright*, New York 1961, pp. 328 ff.

מאמר זה הינו מהדורה חדשה ומתוקנת של מאמרו המקורי.